

Василь Кметь, Олег Дух

“Ratio Studiorum” в історії європейської та української освіти

Історія Товариства Ісуса – ордену єзуїтів, та його освітньої системи складає одну з найцікавіших та найсуперечливіших сторінок європейської історії XVI-XVIII ст. У результаті втілення у життя рішень Тридентського собору, при далеко не останній ролі єзуїтів у цьому процесі, Католицька церква змогла зміцнити внутрішню дисципліну, централізувати управління. На більшості католицьких земель надійним союзником і опорою Церкви стала держава. Розвиток мережі єзуїтських монастирів та місійних осередків супроводжувався поширенням їх впливу на культурне, економічне, політичне життя держав. Дослідники історії культури відзначали, що на початку XVII ст. у країнах Західної Європи єзуїти – королівські сповідники, володарі міст, великі будівничі, у певний час починають видаватися всевладними провідниками Католицької церкви¹. Саме ця “всевладність” і “всюдисущість” ордену стала одним з вирішальних чинників, що спричинився до формування неприхильних єзуїтам суспільних настроїв, а в результаті й до появи касаційного бреве папи Климентія XIV від 21 липня 1773 р.²

Після тривалих історіографічних та публіцистичних, часто заполітизованих дискусій про роль та участь єзуїтів у поглибленні економічної, політичної та моральної кризи у європейських державах, наприкінці XIX ст. розпочався новий період критичного вивчення духовної та педагогічної спадщини ордену. Особливої уваги було надано й найголовнішому освітньому документові єзуїтів – “Ratio Studiorum”, відредагованому ще 1586 і затвердженому 1599 р. Так, 1894 р. у Мадриді розпочато серійну публікацію джерел до історії єзуїтів “Monumenta Historica Societatis Iesu”, а упродовж 1887-1894 рр. Німецька провінція ордену здійснила тритомне видання “Ratio Studiorum et Institutiones

¹ DUBY G., MANDROU R. Historia kultury francuskiej. Wiek X-XX. Warszawa, 1965. S. 298.

² Про підстави вигнання єзуїтів з Франції, Іспанії, Португалії та появу згаданого бреве див.: Ranke von L. Dzieje papiewstwa w XVI-XIX wieku. Warszawa, 1993. T. 2. S. 374-389. Копію касаційного бреве див: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛБАН), відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 95, арк. 233-247 зв.

scholasticae Societatis Iesu", які сприяли появі комплексних досліджень проблематики як духовних, так і світських авторів у Західній Європі.

Окрім ґрунтовних спроб окреслити головні етапи історії та різні аспекти місійної та освітньої діяльності єзуїтів, історіографія збагатилася низкою цікавих історико-педагогічних розробок. Так, єзуїт Ж. Б. Герман присвятив своє дослідження історії та специфіці формування єзуїтської педагогіки у XVI ст., зосередивши увагу на контексті укладення документів, які обумовлювали і регламентували розвиток шкільництва під опікою ордену³. У публікаціях А. Шімберга⁴, Р. Пассара⁵ проаналізовано практичні аспекти втілення засад "Ratio Studiorum" у французьких навчальних закладах XVI-XVIII ст., зокрема у питання виховання християнської моралі та політичної свідомості. Серед інших досліджень другої половини XX ст. слід відзначити багаторічний дослідницький проект угорського єзуїта Ласло Лукаша, присвячений історії шкільництва ордену у різних державних та національних традиціях⁶. Цей багатотомник джерел до історії та організації єзуїтського шкільництва став перевиданням, узагальненням та продовженням видавничого досвіду німецьких єзуїтів кінця XIX ст. та Мадридського колегіуму початку XX ст. ("Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam praecessere", 1901 p.). Актуалізувалися також дослідження цієї проблематики в польській історіографії, представники якої (наприклад, єзуїти С. Заленський, С. Беднарський та ін.) багато уваги надавали історії шкільних осередків у Речі Посполитій XVI-XVIII ст. – того часу, коли до її складу входили й українські землі. Вивчення науково-педагогічних традицій у давній Литві і Польщі залишилося серед дослідницьких пріоритетів польських вчених і наступних десятиліть⁷. Нещодавно був опублікований польськомовний переклад "Ratio Studiorum" 1599 р.⁸, і сам документ став предметом дослідження єзуїта Людвіка Пехніка⁹.

Незважаючи на багатогранний вплив єзуїтських навчальних закладів та й самого "Ratio Studiorum", у сучасній українській історіографії дотепер практично нема подібних досліджень, присвячених детальному аналізу впливу певних правил та положень статутних документів ордену на конкретні галузі наукового чи релігійного знання. Низка досліджень з історії філософії, літератури чи мистецтва у колі Києво-Могилянської Академії, як і культурологічні студії епохи українського бароко далеко не вичерпують проблематики діяльності та організації одного із найбільш ієрархізованих і дисциплінованих згромаджень в історії християнської Європи. Найдокладніше в українській історіо-

³ Hermann J. B. (SJ) *La pedagogie des Jesuites au XVI-e siecle. Ses sources, ses caracteristiques.* Louvain, 1914.

⁴ Schimberg A. *L'education morale dans les colleges de la Compagnie Jesus en France sous l'ancien regime.* Paris, 1913.

⁵ Passard R. P. *La pratique du Ratio Studiorum.* Paris, s.d.

⁶ *Monumenta paedagogica Societatis Iesu* / Ed. L. Lukács. Roma, 1965-1992. Vol. 1-7.

⁷ *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów.* Kraków, 1994. 260 s.; *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej obojga narodów i pod zaborami* / Pod. red. nauk. I. Stasiewicz-Jasiukowej. Kraków-Warszawa, 2004. 758 s.

⁸ *Ratio atque Institutio Studiorum SJ, czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)* / Wst. i oprac. K. Bartnicka i T. Bieńkowski. Warszawa, 2000. 129 s.

⁹ Piechnik L. *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio Studiorum (1548-1599).* Kraków, 2003. 264 s.

графії проблематика єзуїтського шкільництва представлена у науковому доробку Тетяни Шевченко¹⁰, Сергія Серякова¹¹, В. Кіку¹². Дослідження українських вчених О. Сушка, М. Грушевського, І. Крип'якевича, Я. Ісаєвича, З. Хижняк, Н. Яковенко, В. Горського та ін. дозволяють окреслити можливості та головні напрямки наступних критичних студій уперше опублікованого у цьому виданні документа українською мовою.

* * *

Заснування Товариства Ісуса пов'язане з особою св. Ігнатія Лойоли, який народився у 1491 р. у родовому замку Лойола на півночі Іспанії. У родині він був наймолодшим із тринадцяти дітей. У двадцятишестирічному віці вступив на службу до Антоніо Манріке де Лари, віце-короля Навари, і як його рицар брав участь в обороні фортеці Памплони, де був важко поранений. Під час лікування у своєму родовому замку під впливом прочитаної аскетичної літератури та "Житій святих" розпочалося "навернення" Ігнатія Лойоли. Після одужання здійснив прощу до санктуарію Пресвятої Богородиці в Монсераті (Іспанія), а у 1523 р. – подорож у Святу Землю. Не отримавши, однак, згоди там залишитися, повернувся в Європу. Протягом 1526-1527 рр. навчався в іспанських університетах в Алькалі та Саламанці, згодом продовжив навчання у Парижі, де 1534 р. отримав титул доктора теології. Цього ж року він разом зі своїми приятелями: П'єром Фавром, Франциском Ксаверієм, Симоном Родрігесом, Яковом Лайнезом, Альфонсом Сальмероном та Миколаєм Бобаділья – на свято Успення Пресвятої Діви Марії у каплиці Св. Мучеників на Монмартрі у Парижі склав обітницю убогості та чистоти. Тут же він постановив відбути до Святої Землі для навернення мусульман, а коли б це було неможливо, присвятити себе послугові римському папі. У 1537 р. Ігнатій Лойола був висвячений у Венеції і розпочав приготування організації ордену. Під час перебування у Римі уклав попередній нарис "Конституцій", які у 1540 р. затвердив папа Павло III буллою "Regimini militantis Ecclesiae". Основними завданнями нового ордену стали місійна діяльність, боротьба за зміцнення Католицької церкви в країнах, охоплених Реформацією, а згодом також і освітня діяльність. Першим генеральним настоятелем Товариства Ісуса був обраний св. Ігнатій Лойола, який очолював орден аж до смерті у 1556 р.¹³

¹⁰ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.

¹¹ Серяков С. О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2004. 20 с.; Його ж. Характерні риси єзуїтського шкільництва в освітній діяльності Києво-Могилянської Академії в XVII ст. // Наукові записки національного університету "Києво-Могилянська Академія". Київ, 2000. Т. 18. С. 24-28; Його ж. Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (кінець 40-х – сер. 90-х рр. XVII ст.) // Український історичний збірник – 2001. Київ, 2002. С. 126-150.

¹² Кіку В. Магнати – боржники львівських єзуїтів (1693-1721) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2003. Вип. 3. С. 49-54; Її ж. Єзуїтський університет у Львові (1758-1773), або захист "істини закону" // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2004. Вип. 4.

¹³ Заповіт прочанина: Автобіографія святого Ігнатія Лойоли, засновника Єзуїтів / Перекл. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2003. XX+98 с.

Невдовзі після заснування Товариство Ісуса починає інтенсивно розвиватися як в Європі, так і поза межами континенту. У 1565 р. воно нараховувало близько 2 тис. членів. У 1615 р. чисельність єзуїтів зросла до 13 тис. осіб. Досить активно розгорталася місійна діяльність ордену. Одним з перших місіонерів серед єзуїтів був св. Франциск Ксаверій. У 1542 р. він разом із двома співбратами прибув у Гоа (Індія), яке стало центром його місійної діяльності впродовж найближчих кількох років. Протягом 1545-1547 рр. св. Франциск Ксаверій здійснив також місійну подорож на Молуккські (Індонезія), а 1549 р. вперше ступив на Японські острови.

Роком раніше перші єзуїтські місіонери прибули і на африканський континент. На прохання короля Конго Симон Родрігес, португальський провінціал, скерував туди на місію чотирьох єзуїтів – Хорхе Вазу, Хрістовао Рібейру, Жакоме Діаса та Діого де Соверала. У 1549 р. перші п'ятеро єзуїтів на чолі з Мануелем де Нобрегою прибули також на американський континент – у Бразилію.

Як елемент місіонерської діяльності важливе місце в політиці ордену поступово зайняла освіта. Характерно, що освіта та навчання не входили до числа орієнтирів, що визначали мету ордену на початку його діяльності. Пошук шляхів подолання кризи у церкві, утвердження католицизму на землях, де активно розвивалися протестантські громади, не дозволили ігнорувати цих питань. Досить швидко орден перетворився на першу в історії Католицької церкви організацію, що повністю присвятила свою діяльність навчанню та вихованню молоді. Саме під впливом єзуїтської системи освіти здійснювалася еволюція поглядів папства на шкільництво¹⁴. Теологічна та полемічна проблематика, сформульована освіченими монахами-єзуїтами, ставала визначальною у релігійному житті суспільства. Саме єзуїти у своїх осередках пропонують нову модель освіти – "латинське навчання із збереженням місця дохристиянської античності, належним чином очищеної від будь-яких небезпечних писань... натомість поширеної на християнство, яке у такий спосіб використовує для себе престиж гуманізму"¹⁵. Таким чином, як наголошував А. Жобер, через місії єзуїти сягали до селян, а завдяки навчанню – до шляхти та міщан.

Упродовж 40-х рр. XVI ст. єзуїтські колегії, які існували при університетах в Парижі, Коїмбрі, Падуї, Лювені, Кельні та Валенсії функціонували лише як конвікти, де проживали члени ордену, що навчалися у цих навчальних закладах¹⁶. Уперше світських осіб допустили до навчання в єзуїтських школах на територіях поширення місії. Невдовзі після прибуття єзуїтів на чолі зі св. Франциском Ксаверієм в Гоа тут постала єзуїтська колегія. На прохання її добродія – св. Франсиско Борджія (1510-1572), віцекороля Каталонії, а згодом генерала ордену, св. Ігнатій Лойола, як виняток, дозволив у 1546 р. навчатися у цій школі світським особам. У 1548 р. за його ж дозволом було відкрито єзуїтську гімназію для світської молоді в Мессині (Сицилія). Врешті перша школа виключно для екстернів постала за сприяння єпископа Гійома де Прата у 1556 р.

¹⁴ Kurdybacha L. *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII wieku*. Warszawa, 1949. S. 104.

¹⁵ DUBY G., Mandrou R. *Historia kultury...* S. 298.

¹⁶ Natoński B. *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie Kontrreformacji // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*. Kraków, 1994. S. 34.

в Білльомі (Франція). На час смерті засновника ордену нараховувалося вже тридцять три школи в семи країнах світу¹⁷.

Еволюціонувало також ставлення до освітньої діяльності і в найважливіших документах Товариства Ісуса. У перших редакціях "Конституцій" Товариства Ісуса 1547-1551 рр. йшлося про освітню діяльність лише в межах ордену. Школи були призначені виключно для членів Товариства. У виняткових випадках допускалася до навчання у єзуїтських колегіях лише убога молодь¹⁸.

Св. Ігнатій Лойола окреслив основні засади єзуїтського шкільництва у четвертій частині "Конституцій", які були видані друком вже після його смерті – в 1558-1559 рр. у Римі. Засновник ордену вважав недоцільним вводити початкову освіту в єзуїтських навчальних закладах. Св. Ігнатій Лойола обґрунтував це так: "Навчання читанню і письму було би також ділом любові, коли б Товариство мало стільки людей, щоби могло посвячуватися всякій праці..."¹⁹. Цієї засади єзуїти дотримуватимуться і в майбутньому. Навчання обмежувалося вивченням *artium* ("мистецтв"), філософії, богослов'я та було безкоштовним. У всіх нижчих і середніх класах мав навчати один учитель. Для закріплення матеріалу, крім лекцій, слід було використовувати повторення, дискусії і декламації. Св. Ігнатій Лойола також вказував, що школа, крім навчання, мусить виховувати молодь у моральному та релігійному дусі. На думку засновника ордену, слід обмежити покарання учнів, а замінити їх передовсім вмовляннями та похвалою.

Одна з головних небезпек, яка постала з розвитком єзуїтського шкільництва – брак спільної програми навчання. Для того, щоб подолати цю небезпеку на IV Генеральній конгрегації Товариства Ісуса, яка відбулася у 1581 р. у Римі, було прийнято рішення про утворення спеціальної комісії, яка мала на меті випрацювати основні положення спільної програми навчання. До її складу спершу увійшло дванадцять осіб. Кількома роками пізніше комісія була реорганізована. Вона складалася із шести найвидатніших педагогів і теологів ордену з різних країн світу (Хуан Азор, Гаспар Гонсалес, Джеймс Тайрі, Петер Бузе, Антоні Г'юз та Стефен Туччі) на чолі із генералом Клаудіо Аквавівіою. У 1585 р. комісія підготувала попередній проект шкільної програми, який складався із двох частин: "De opinionum delectu in theologica facultate", яка стосувалася ставлення Товариства Ісуса до теології св. Томи Аквінського, та "Praxis et Ordo Studiorum", де йшлося про організацію навчання в єзуїтських школах. Перед остаточним затвердженням проект був розісланий всім провінціям, щоб члени ордену могли переглянути його і запропонувати свої зауваження²⁰.

У жовтні 1586 р. у Вільні розпочалися наради Польської комісії. У столицю Великого князівства Литовського прибули найкращі єзуїтські богослови та педагоги, які працювали на теренах Речі Посполитої. Керував нарадами провінціал (1581-1591) Пауло Джованні Кампана (1540-1592). Більшість членів комісії склали професори Віленської Академії – Гарсія Алабіано (1549-1624), Станіслав Гродзіцкі (1541-1613),

¹⁷ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 45-46.

¹⁸ Bednarski S. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów. Kraków, 1994. S. 19.

¹⁹ Переклад за: Bednarski S. Podstawowe zasady szkolnictwa jezuickiego. S. 20.

²⁰ Piechnik L. Akademie i uczelnie jezuickie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. II. Cz. 2. S. 58.

Антоні Аріас (1546-1591), Еммануель де Вега (1553-1640), Адам Брокус (1542-1605). Серед учасників наради були професори з інших єзуїтських осередків, які діяли на теренах Польсько-Литовської держави. Дехто із залучених до обговорення, не маючи змоги прибути особисто, надіслав свої зауваження письмово. Серед них був відомий теолог і перший суперіор Львівської місії (1584-1585) Якуб Вуск (1541-1597)²¹.

Стосовно другої частини проекту Польська комісія мала особливу позицію в Товаристві Ісуса. Вона акцептувала ті засади, де йшлося про навчання Святого Письма, однак застерігала, щоби не обмежитися лише його загальним вивченням. Делегати наголошували на необхідності щоденного, принаймні півгодинного, читання Святого Письма, а не лише його вивчення на лекційних курсах. Також наголошувалося на тому, що до його викладання слід поставитися з такою самою увагою, як і до навчання схоластичної теології. Делегати наради наголошували на тому, аби при тлумаченні Святого Письма використовувати Отців, вчення яких прийняла Церква, однак не слід відкидати думки інших теологів. У Римському проекті був запроваджений чіткий поділ на теологію схоластичну та полемічну. Делегати Віленської наради натомість відкидали необхідність вказаного поділу, оскільки вважали його штучним. На їхню думку обидва напрямки теології є неможливими один без одного²². Пропозиція єзуїтів із Речі Посполитої була однією із найбільш радикальних, яка надійшла до Риму²³.

Як результат подальшого обговорення, у 1588 р. було укладено нову версію "Ratio Studiorum". Упродовж наступних трьох років на її основі підготовано нову редакцію, яка 1591 р. була переслана до провінцій для її апробації, а також для висловлення нових критичних пропозицій. На відміну від редакції 1586 р. вона мала більше практичний характер і містила конкретні вказівки для осіб, які мали відношення до навчального процесу в єзуїтських колегіях. Остаточна версія "Ratio Studiorum" була опублікована у 1599 р. у Неаполі. У документі спочатку було викладено правила для ректора та префекта студій. Наступною частиною були загальні правила для професорів вищих студій. Окремо йшли правила для професорів теології, а згодом для префекта та викладачів нижчих студій.

Якщо до появи єзуїтів католицька система шкільництва в Європі залишалася достатньо традиційною і забезпечувала головним чином початковий рівень освіти для середовищ, пов'язаних із певними парафіяльними чи монастирськими осередками, які нечасто могли протистояти поширенню протестантських ідей та їх динамічної навчально-виховної системи, то уже з кінця XVI ст. гуманістичний канон семи вільних наук у версії ордену здобув широку підтримку політичної еліти у багатьох країнах. Розвиток системи навчальних закладів упродовж XVII ст. був настільки динамічним, що уже у першій чверті століття XVIII лише т. зв. Німецька асистенція, яка охоплювала Німеччину, Австрію, Польщу, Нідерланди, налічувала 209 колегій, 89 духовних семінарій і 73 малі резиденції²⁴.

²¹ Ibidem. S. 58-59.

²² Ibidem. S. 63-65.

²³ Piechnik L. Jezuiti Prowincji Polskiej wobec projektu "Ratio Studiorum" w 1586 roku // *Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki*. 2000. № 1. S. 7-19.

²⁴ Kot S. *Historia wychowania*. Warszawa, 1996. T. I. S. 230.

Показовою є й кількість членів ордену, залучених до діяльності системи навчальних закладів у різних європейських країнах. Так, наприклад, за підрахунками, опертими на річних звітах та матеріалах "Історії Львівської колегії" у 1758-1759 н. р. понад 73% єзуїтів Малопольської провінції (до складу якої входили українські землі) займали різні посади у школах товариства Ісуса (табл. I)

Таблиця I
Кількість викладачів у колегіумах
Малопольської провінції у 1758-1759 н. р.

Колегіум	Священники	Схоластики	Магістри	Кoad'ютори	Разом	%*
Перемишль (дім професів, колегіум)	16	–	4	7	27	4,2
Бар	7	–	4	4	15	2,3
Кам'янець	20	–	4	8	32	5
Красностав	9	6	2	5	22	3,4
Кременець	12	18	4	8	42	6,5
Ярослав	20	–	–	8	28	4,4
Ярослав	17	18	3	7	45	7
Львів (академія)	19	18	4	10	51	7,9
Львів (шляхетський конвікт)	3	–	1	–	4	0,62
Люблін (колегіум)	26	23	4	12	65	10,1
Люблін (шляхетський конвікт)	2	–	–	–	2	0,3
Луцьк	21	18	3	6	48	7,5
Острог (колегіум)	16	–	4	8	28	4,4
Острог (шляхетський конвікт)	2	–	–	–	2	0,3
Сандомир	16	–	5	11	32	5
Станіславів	9	–	2	4	15	2,3
Ксаверів-Овруцький колегіум	8	–	3	5	16	2,5
Усього	223	101	47	103	474	73,7

Для порівняння у табл. II представлено розподіл викладацьких посад у Львівському колегіумі за період 1729-1759 рр. 1758-1759 н. р. був знаменним для львівських єзуїтських шкіл з огляду на другу спробу офіційно утвердити академічний статус.

* Відсотки від загальної кількості членів ордену у провінції на цей час – 642 осіб (ЛБАН, відділ рукописів, фонд Баворовських, № 747).

Таблиця II
Кількість викладацького складу Львівського колегіуму²⁵

Рік	Священики	Схоластики	Магістри	Математики	Код'ютори	Разом
1729	20	–	4	–	11	35
1735	18	–	4	–	10	32
1742	25	–	3	–	14	42
1743	22	–	3	4	13	42
1744	23	4	4	–	9	40
1757	20	–	4	4	19	47
1758	22	16	4	?	?	42(?)
1759	19	18	4	–	10	51

Формуючи власну освітню мережу, єзуїти чітко визначили систему пріоритетів навчальної діяльності. Так, орден абсолютно не передбачав формування шкіл початкового рівня, скеровуючи дію "Ratio Studiorum" на релігійне виховання суспільної еліти – дворянства, шляхти, вплив якої міг змінити релігійну карту Європи. На відміну від шкіл інших типів, єзуїтські залишалися безкоштовними, а високий рівень особистої та організаційної дисципліни вважався гідним подиву та наслідування. З іншого боку, статуту ордену достатньо коректно відображали й ставлення до вищої освіти – здобуваючи давні європейські університети, чи засновуючи нові академії, єзуїти обмежувалися організацією відділень філософії та теології, не прагнучи вдосконалювати методи навчання та виховання галузевих фахівців, як це робили класичні "нецерковні" університети.

Класичний єзуїтський колегіум формувався на основі п'ятикласної граматично-риторичної школи (інфіма, граматика, синтакса, поетика, риторика). Перший та останній класи передбачали можливість дворічного навчання – перший для тих, хто міг не знати латини, а останній – з огляду на важливість та практичну ужитковість розділу науки. Окрім того, вищий рівень навчання передбачав опанування дво- або трирічного філософського курсу. Збільшення терміну навчання пов'язувалося і з формаційним контекстом – процесом відбору кандидатів для вступу та служіння в ордені. Організація шкільництва була повністю підпорядкована генералу, який отримував звіти-реляції від ректорів, а ті, своєю чергою, доручали безпосереднє керівництво навчальним процесом префектам студій. Настоятель провінції здійснював нагляд за організацією школи, а також разом з ректором призначав на посади відповідних кандидатів. Формуючи новий тип ученого монаха в Європі, статутні документи передбачали докладний перелік не лише фахових, але й морально-педагогічних якостей тих, хто мав займати адміністра-

²⁵ Укладено за хронікою Львівського колегіуму (Historia Collegii Leopoliensis, далі – HCL), розпочатою у 60-х рр. XVII ст. ректором Мацеєм Велевичем. Оригінал документа зберігається у Національній бібліотеці у Відні, фотокопія (негатив) у п'яти книгах – у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі – ЦДАЛ); ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 2, спр. 1113-1117; т. 1 (1584-1626), с. 1-174а; т. 2 (1626-1684), с. 175-344; т. 3 (1684-1703), с. 344-519; т. 4 (1703-1728), с. 520-685; т. 5 (1728-1773), с. 686-856.

тивні посади у школах. Так, згідно з "Ratio Studiorum", генеральний префект студій "має бути винятково вправним у науках, а також ревним і розсудливим у тому, що йому буде доручено. Його обов'язок – бути знаряддям ректора у доброму урядженні студій; тому в справах, що стосуються студій, усі професори, студенти... і навіть префекти студій у семінаріях мають коритися йому з належною смиренністю ([8], 2). Префект, своєю чергою, зобов'язаний "заздалегідь завбачити, кого міг би мати за професорів", тобто тих, "хто є вчений, старанний і наполегливий, хто дбає про поступ студентів", а отже, зможе викладати дисципліни ([10], 4). Документ передбачив також суворі вимоги до лекторів, які забезпечували викладання окремих предметів. Так, наприклад, магістр, що мав забезпечувати вивчення Святого Письма, повинен добре орієнтуватися у схоластичному богослов'ї, знати історію та бути вправним у красномовстві ([11], 5); професор єврейської мови, окрім арамейської, мав би володіти принаймні грецькою та сирійською ([13], 7); професор філософії зобов'язаний пройти дворічне повторення курсу богослов'я, а також не бути "схильним до новацій та надто вільнодумним" ([22], 16).

У "Ratio Studiorum" були передбачені головні методи і форми роботи викладача з учнями, розписані вимоги до лекцій, диспутів та бесід, обумовлено особливості їх організації, мета та цілі. Особливої уваги надано театральним дійствам, "священний та побожний" зміст яких також мав служити педагогічним цілям ордену ([87], 13)²⁶. Особливої уваги надавалося також наставникам-вихователям – від процесу формування їх світогляду до окреслення кола посадових обов'язків у школах. Статут передбачав також і тематичну регламентацію передбачених занять, рекомендуючи певні посібники, підходи та способи трактування богословських і філософських дисциплін, що мало забезпечити чистоту вчення Католицької церкви.

Загалом, поряд із надзвичайними успіхами освітньої системи, "замкненість" "Ratio" на визначеному колі лектур та філософії Аристотеля, не сприяли популяризації розвитку наук та інтелектуальних ідей в єзуїтському середовищі. Величезна кількість відомих учених професорів, які у різний час служили і викладали в ордені, лише опосередковано спричинялися до потужних інтелектуальних зрушень в історії європейської цивілізації модерної доби.

Єзуїти прибули до Польщі лише чверть століття після заснування ордену. Ініціатором запрошення єзуїтів до Польщі був вармінський католицький єпископ, кардинал Станіслав Гозій (1504-1579). Як учасник Тридентського собору (1545-1563), рішення якого зобов'язували єпископів засновувати духовні семінарії, він мав можливість детально ознайомитися з діяльністю нового ордену. Спроби запросити єзуїтів до Польщі робилися вже в кінці 40-х рр. XVI ст. Очевидно, цим прагненням керувався і краківський єпископ Самуель Мацейовський (1546-1550), надсилаючи до папи Павла III прохання прислати "когось, хто наших у послуху (Апостольської) Столиці утримає"²⁷. Упродовж 50-х рр. (1555, 1558) польські землі відвідали перші єзуїти Альфонс Сальмерон та Петро Канізії²⁸. У 1563 р. у супроводі нунція Ф. Комендоне прибув на терени Королівства

²⁶ Okoń J. Na scenach jezuickich w dawnej Polsce. Warszawa, 2006. 248 s.

²⁷ Litak S. Od Reformacji do Oświecenia. Kościoł katolicki w Polsce nowożytnej. Lublin, 1994. S. 91.

²⁸ Детальніше про місії перших єзуїтів на терени Речі Посполитої див. у: Сушко О. Впроваджене Єзуїтів до Польщі. Історично-критична студія // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Львів, 1904. Т. 57-58. С. 1-75.

Польського чеський єзуїт Бальтазар Гостоунський, який мав на меті підготувати сприятливий ґрунт для спровадження членів Товариства Ісуса до Польщі²⁹.

Перші дев'ятеро єзуїтів прибули до Лідзбарка у листопаді 1564 р. На початку наступного року перенеслися до Брунсберга (Braunsberg, Brunsberga, Braniewo), де замешкали в пофранцисканському монастирі. 8 січня 1565 р. датується відкриття першого у Польщі єзуїтського навчального закладу – в Брунсберзі у Вармінській дієцезії³⁰. Хоч впливи ордену на виховання місцевої молоді поширювалися і раніше – у 1564 р. поляки складали 70% учнів Віденського єзуїтського колегіуму³¹.

Єзуїти в Польщі передусім повинні були забезпечити відповідний рівень підготовки викладацького складу майбутніх семінарій. Спочатку орден розраховував на відкриття лише кількох шкіл у великих містах Речі Посполитої, які б стали базами для місійних заходів. Але під тиском фундаторів Товариство було змушене змінити спосіб діяльності. Адже єпископи бажали мати семінарії або колегіуми на теренах власної дієцезії (як у випадку Брунсберга чи Пултуська), магнати ж бачили майбутні школи у межах своїх володінь (наприклад, у Ярославі, Несвіжі, Каліші). На певному етапі орден навіть намагався чинити опір новим фундаціям.

Незначною спочатку була й чисельність польських єзуїтів. Якщо у 1565 р. їх було лише 13, то вже через п'ять років Товариство у Речі Посполитій налічувало 79 членів. На зламі XVI-XVII ст. орден зазнав інтенсивного зростання: від 302 членів у 1584 р. до 1390 у 1648 р. У січні 1575 р. було утворено окрему Польську провінцію ордену (до того єзуїти на польських землях входили до складу Австрійської). У 1581 р. тут існувало вже шість колегіумів, а впродовж наступного десятиліття було відкрито ще дванадцять нових осередків ордену³². У 1608 р. виникла потреба у наступній адміністративній реформі ордену, наслідком якої став поділ Польської провінції на Литовську і Польську. Перша з них, за підрахунками С. Літака, почала своє існування у складі 11 колегіумів і резиденцій (включаючи Вільно) і з 205 членами ордену. Друга налічувала 14 шкіл та інших осередків з 337 єзуїтами³³. Зміцненню позицій ордену сприяло поповнення його рядів вихідцями з навколишніх місцевостей. Якщо на початку діяльності Товариства Ісуса в Речі Посполитій, при керівництві провінції, що формувалася з іноземців (переважно іспанців, італійців чи німців), заледве кілька поляків вступили до ордену, то вже у середині XVII ст. на польських землях його складали майже виключно поляки. Поляки, контрольовані кожних 10 чи 12 років італійськими візитаторами, також очолювали провінції³⁴.

²⁹ Litak S. *Od Reformacji do Oświecenia*. S. 91.

³⁰ Детальніше про першу в Речі Посполитій єзуїтську школу див.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995* / Opr. L. Grzebień SJ. Kraków, 1996. S. 63-66; *Uczniowie-sodalisi gimnazjum jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579-1623*. Kraków, 1998.

³¹ Litak S. *Od Reformacji do Oświecenia...* S. 91.

³² Tazbir J. *Jezuici między Rzeczpospolitą a Rzymem* // *Szkice z dziejów papieżstwa* / Red. nauk. I. Koberdowa, J. Tazbir. Warszawa, 1989. T. 1. S. 78; Jobert A. *Od Lutry do Mohyly. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517-1648*. Warszawa, 1994. S. 187; Piechnik L. *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565-1773)* // *Jezuici a kultura polska* / Red. ks. S. Obirka SJ. Kraków, 1993. S. 245.

³³ Litak S. *Jezuici na tle innych zakonów męskich w Polsce w XVI-XVIII w.* // *Jezuici a kultura polska*. S. 188.

³⁴ Jobert A. *Od Lutry do Mohyly*. S. 181, 187.

Безкоштовність навчання в школах єзуїтів приваблювала незаможну шляхту та міщанство; високий науковий рівень забезпечив ордену заповнені шкільні лави. Жодна школа Товариства не могла існувати без підручної бібліотеки. "Ratio Studiorum" – остаточна кодифікація шкільництва ордену 1599 р., зобов'язувала провінціалів дбати про належне забезпечення навчальних закладів книгами. Зазвичай ченці не мали власних книг, але могли отримати дозвіл керівника на формування особистої підручної бібліотеки. Цим широко користалося духовенство ордену. Так, наприклад, у Львові, саме з цим пов'язане формування не лише спільної шкільної бібліотеки, але й окремих книгозбірень новіціату, професорів риторики, філософії, теології та ін.³⁵

Історія єзуїтської школи у Львові загалом є добрим прикладом розвитку освітнього осередку на основі "Ratio Studiorum" – з його перевагами та, відповідно, й труднощами в реалізації. Восени 1608 р. тут відбулося урочисте відкриття першого шкільного року. Колегіум, очолений ректором Адріаном Радзимінським, налічував 32 членів, серед них – 16 священників. Троє професорів викладали риторичну і поетичну, для духовних осіб двоє викладачів читали моральну теологію і один – полемічну³⁶. Свою діяльність колегіум починав із двома сотнями учнів³⁷, через рік їх чисельність зросла до 400, а в 1613 р. складала вже 530³⁸. У 1611 р. були відкриті окремі класи риторики та логіки. З 1612 р. введено окремий курс філософії, а з наступного року (як другий рік філософії) почалося викладання математики. Близько 1614 р. тут було започатковано викладання "науки руської мови", що засвідчила поява україномовного панегірика Микити Мелешка у єзуїтському збірнику, присвяченому львівському латинському архієпископу Яну Прухніцькому (1615-1633)³⁹. З 1633 р. в колегіумі читали курс схоластичної теології⁴⁰.

Львівська школа не обмежувалася навчанням духовенства виключно свого ордену – серед учнів багато кліриків архидієцезії, членів інших чернечих згромаджень. Досить швидко перед навчальним закладом постало питання розбудови приміщень – уже 1645 р. Єзуїти намагалися отримати дозвіл на розширення відповідного залу. Завдяки клопотанню коронного канцлера Єжи Оссолінського 1647 р. такий дозвіл було отримано⁴¹. Шквал критики, скерований проти львівських єзуїтів у період після надання привілею короля Яна Казимира від 20 січня 1661 р. про надання академічного статусу школі, не знеохотив їх від подальшої боротьби. Першим її результатом була активна участь у справжній "брошурній війні" – конфлікті між Краківським університетом та

³⁵ Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku. Wrocław, 1994. S. 185.

³⁶ HCL. P. 74-75; Finkel L. Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869. Lwów, 1894. S. 16-17.

³⁷ Finkel L. Historia... S. 17.

³⁸ Крип'якевич І. Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокреський) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. СХХХІІІ. Львів, 1922. С. 35.

³⁹ Сушко О. Никита Мелешко, незвісний панегірист XVII в. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. L. Львів, 1902. С. 7 (Miscellanea).

⁴⁰ HCL. P. 195; Finkel L. Króla Jana Kazimierza dyplom erekcyjny Uniwersytetu lwowskiego z r. 1661 / Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu lwowskiego przez króla Jana Kazimierza. Lwów, 1912. S.13.

⁴¹ HCL. P. 226.

Замойською академією з одного і орденом єзуїтів з другого боку, відображеному у полемічних публікаціях з приводу надання статусу академії єзуїтській школі у Львові⁴². Дискусії довкола університетського питання відбувалися у два етапи – перший: 1661-1662 рр. і другий: 1758-1761 рр. (спричинений підтвердженням попереднього документа королем Августом III 18 квітня 1758 р.).

Суперечки між навчальними закладами та орденом, що супроводжувалися сеймовим та судовим протистоянням шляхти – їх вихованцями, подібно, як і в багатьох інших випадках, були пов'язані з небажанням Краківського університету погодитися з появою конкурента у вихованні студентів та наданні докторських титулів.

Початок дискусіям поклала поява брошури "Rationes quod non tantum expediat..." (1661), очевидно, авторства одного з ініціаторів отримання королівського привілею, впливового "придворного" єзуїта Анджея Сікорського, яку було поширено серед сеймових послів. Автор намагався здобути прихильність шляхти для ратифікації привілею на сеймі, апелюючи у т. ч. й до колишніх єзуїтських вихованців. Автор наголошував на особливій потребі заснування Львівської академії на цих теренах, з огляду на небезпеку відкриття православного Університету, необхідність виховання освіченої еліти та наявність у єзуїтів усіх підстав на таке право. Поява привілею короля Яна Казимира та апологетичних виступів на його підтримку викликали гострий спротив з боку Краківського університету, Замойської академії та численної шляхти – колишніх студентів цих вищих та вихованців середніх, підпорядкованих їм, навчальних закладів. На думку дослідниці проблеми В. Кіку, поза кулуарами питання Львівської академії на сеймах 1661-1662 рр. не розглядалося. А в обговоренні питання комісією кардиналів у Римі (09.1663-05.1664) найбільше уваги було надано пошуку шляхів порозуміння з незадоволеною шляхтою, що й призвело до відмови клопотанням єзуїтів⁴³.

Нова хвиля брошурних дискусій була спровокована уже через століття появою привілею Августа III (1758) та підтвердною папською буллою (1759). Кількамісячні дипломатичні заходи призвели до призупинення дії привілею та заборони реалізації академічних прав. Але, незважаючи ні на що, 11 грудня 1759 р. єзуїти таки провели урочисте відкриття університету. Відображенням цих подій стали судові справи (звертання до задвірного асесорського, а згодом до реляційного суду) та численні публікації полемічних брошур, які спиралися як на актуальні аргументи, так і досвід суперечок 1661-1664 рр. Серед закидів єзуїтам найгострішими були порушення виключних прав Краківського університету, нехтування позицією сейму Речі Посполитої, порушення процедури отримання статусу, таємність заходів і приховування документів і т. п. Намагання опонентів довести несумісність Львівської єзуїтської академії з юридичною системою держави часто призводило до суб'єктивного та неправильного трактування низки конституцій і привілеїв, на що активно відреагували єзуїтські видання. Так, жоден правовий документ не підтверджував виключності та монополії на здійснення освітньої діяльності у Речі Посполитій Краківського університету, а підтвердження привілею Яна Казимира у 1758 р. містило вказівку на зрівняння у правах Львівського і Краківського

⁴² Кметь В. Брошурна війна // Енциклопедія Львова / За ред. А. Козицького та І. Підкови. – Т. 1. – Львів: "Літопис", 2007. – С. 289-290.

⁴³ Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758-1773), або захист "істини закону" // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2004. Вип. 4.

університетів. Загалом краківські професори наголошували на різних аспектах права, у той час, коли єзуїтська сторона відзначалася кількістю і витонченістю аргументів.

Другим аспектом діяльності єзуїтів у Львові стали заходи, спрямовані на піднесення вимог викладання до рівня тогочасних академій-університетів. Так, було вирішено відкрити медичний відділ, щоб, як вказував польський історик першої половини ХІХ ст. Ю. Лукашевич, "під скромною назвою колегіуму викладати науки, які звичайно вивчаються лише в університетах"⁴⁴. З цією метою до Львова був запрошений анатом Тома Будний, а 1688 р. відбулося обговорення питання на сеймі. Незважаючи на визнання необхідності вивчення "лікарського мистецтва", з перелічених вище причин сейм категорично відкинув таку пропозицію⁴⁵. Невдалими були спроби відкрити медичний факультет і на початку ХVІІІ ст., хоча і матеріальна база, і викладацький потенціал цілком відповідали вимогам та потребам. У 90-х рр. ХVІІ ст. кількість учнів колегіуму зросла до 700 і в середньому такий обсяг зберігся до кінця ХVІІІ ст.⁴⁶

Розвиток наукового знання, поширення нових філософських вчень (ясенізму та ін.) в епоху Просвітництва стають дедалі відчутнішими і для тогочасних навчально-виховних методик. Таким чином, і Товариство Ісуса, розвиваючи засади "Ratio Studiorum" у нових умовах, декларує три головні напрямки реформування шкільництва: 1) запровадження нових предметів (математичних наук, новочасних мов, історії, географії, права); 2) реформа предметів, які викладали раніше (граматика, класичні мови, риторика); 3) відокремлення суспільної функції школи, залучення її до суспільно-державних справ⁴⁷.

Розвиток математичних наук у шкільництві єзуїтів був нерозривно пов'язаний із філософськими студіями⁴⁸. Програма вивчення філософії, окрім праць Аристотеля (*Libri octo physicorum, De ortu et interitu, De anima, De elementis et meteoris, Libri methaphisicorum et ethicorum*), охоплювала навчання математики, яку викладали на другому році. Філософські виклади призначалися як для самих єзуїтів, так і для світської молоді, як компонент гуманітарної освіти. Необхідність пошуку нового навчального досвіду визначало й те, що до початку ХVІІІ ст. змінилося ставлення політичної еліти Речі Посполитої, та й самої молоді до вивчення філософії – якщо у ХVІ ст. спостерігається особливе зацікавлення проблематикою, то упродовж наступного століття воно швидко нівелюється, можливо, під впливом переважання теологічних методів. 1730 р. Генеральна Конгрегація ордену прийняла історичне рішення про доцільність впровадження фізики і математики до навчальних програм. Для належного методичного забезпечення предметів з 1728 р. у Красноставі почали діяти дворічні курси для вчителів нововведених дисциплін. Окрім самих єзуїтів, лекції тут могли слухати і світські особи. Тут, зокрема,

⁴⁴ Łukaszewicz J. *Historia szkół w Koronie i Wielkiem Księstwie Litewkiem od najdawniejszych czasów aż do r. 1794*. Poznań, 1849. T. I. S. 169.

⁴⁵ HCL. S. 372-375.

⁴⁶ Bednarski S. *Dzieje kulturalne jezuickiego kolegium we Lwowie* // *Pamiętnik Literacki*. Lwów, 1936. R. 33. S. 2.

⁴⁷ Piechnik L. *Pzemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce w ХVІІІ w.* // *Roczniki Humanistyczne Towarzystwa Naukowego KUL*. R. 25, z. 2. 1977. S. 31-61.

⁴⁸ Pawlikowska-Brożek Z. *Podręczniki matematyki dla polskich szkół jezuickich* // *Wkład jezuitów do nauki i kultury...* S. 245-268.

навчався Фаустин Гродзіцький – видатний математик Речі Посполитої, який з 1743 р. організував потужні математичні студії у Львівській школі. З 1749 р. у Львові почав діяти т. зв. Шляхетський колегіум, де для старших учнів викладали практичну геометрію, цивільну і військову архітектуру, астрономію. Серед єзуїтських навчальних закладів виникають навіть певні “спеціалізації” – так, наприклад, Віленська академія славилася своїми астрономічними дослідженнями, Познанська – експериментальною фізикою, Львів – військовим мистецтвом (завдяки Ф. Гродзіцькому, учнів та вихованців якого можна було зустріти серед викладацького складу численних європейських навчальних закладів). Експерименти в галузі фізики, які проводили єзуїти, засвідчені у публікаціях в пресі, а після скасування ордену 1773 р. більшість професорів-єзуїтів перейшла до новоствореної Комісії національної освіти для забезпечення викладів з фізики та математики⁴⁹.

Змінювалися також підходи до викладання в єзуїтських школах іноземних мов. Уже у XVI ст., за розпорядженням єпископів Станіслава Гозія та Валеріана Протасовича у Браневській та Віленській школах запроваджено вивчення німецької мови. У XVIII ст. в Сандомирському колегіумі вперше включено до навчальних програм французьку і німецьку мови (викладачами яких переважно були відповідно, німці чи французи за походженням). У 1712 р. з’явилися друком перші граматики сандомирських професорів. Серед них – багато разів перевиданий посібник з французької мови викладача сандомирської, познанської та львівської шкіл Жоржа Девена.

Цікавим є питання вивчення історії у єзуїтських навчальних закладах. У цій галузі гуманітарного знання вчені Товариства Ісуса вбачали допоміжний засіб, здатний схилити учня до глибшого вивчення людської природи. “Ratio Studiorum” розглядає історію як джерело ерудиції, необхідної для свідомого сприйняття класичних авторів та належного укладення промов ораторів. 1609 р. єзуїти Литовської провінції виступили з пропозицією відокремити історію і викладати її як окремий предмет. Зміни у цій сфері були зумовлені вимогами шляхти надавати синам такі знання, які б мали практичне значення у сеймовій діяльності. Генерал ордену Клавдіо Аквавіві відкинув пропозицію, вважаючи, що історії достатньо уваги надано в курсах поетики і риторики. Та оскільки освітній канон не містив заборон категоричних, “несанкціонованих” нововведень не забарилися. Уже перший підручник історії для учнів єзуїтських шкіл Горація Турселліні “*Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitome libri X*”, виданий у Римі, містив відомості з історії Польщі, запозичені з хронік М. Кромера та М. Меховського (Меховіти). У навчальному процесі використовували й інші численні посібники, у яких знаходили відображення погляди авторів не тільки на всесвітню, але й національну історію, що засвідчувало поступове “усамостійнення” предмету. З осені 1739 р. в єзуїтських колегіумах Речі Посполитої історію стали викладати як окремий предмет, методика якого визначалася неможливістю “засилля” дат та імен та зосередження уваги на загальній орієнтації учня в минулих епохах, акцентуванням причинно-наслідкових зв’язків та морально-виховних аспектів.

⁴⁹ Матвишин Я. А. Преподаватели математических наук Львовского университета (1661-1805 гг.) // Проблемы истории математики и механики. Киев, 1977. С. 116-129.

Єзуїтська система освіти мала істотний вплив на українську школу XVII-XVIII ст. Поширення єзуїтського шкільництва у період нового етапу синтезу слов'яно-грецьких та латинських елементів в українській церковній культурі, спричинилося до формування, за слушним висловом акад. Я. Ісаєвича, "сфери православної латини"⁵⁰.

На зразок єзуїтських колегій постала у 1632 р. Києво-Могилянська Академія. Ініціатором її заснування був київський православний митрополит Петро (Могила). Своєю чергою на цей навчальний заклад взорувалися Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми. Перший з них був заснований у 1700 р. в Чернігові з ініціативи місцевого архієпископа Йоана (Максимовича) (1651-1715)⁵¹. У 1726 р. за активної участі білгородського архієпископа Єпіфанія (Тихорського), колишнього студента і викладача Києво-Могилянської Академії, постав Харківський колегіум. Врешті, у 1738 р. з допомогою Києво-Могилянської Академії і за сприяння переяславського єпископа Арсенія (Берла) у 1738 р. був заснований Переяславський колегіум⁵².

Навчання у Києво-Могилянській Академії, як зрештою і в інших подібних українських школах, які постали у XVIII ст., нагадувало навчання в єзуїтських навчальних закладах. Слід зауважити, що в українській освітній термінології навіть саме відверто запозичене поняття "колегіум" чи "колегія" мало дещо відмінне від статутних документів Товариства Ісуса трактування. На відміну від єзуїтів, де вказаним терміном позначалося згромадження монахів, яке характеризувалося відповідними кількісними показниками і чітко відрізнялося від поняття "школа", яка справді могла існувати лише на основі "колегіуму" (а не слабо забезпечених матеріально місій чи резиденцій), в українській освітній, науковій літературі та публіцистиці дотепер "колегіум" вживають як синонім окреслення навчального закладу. Таким чином, Київська Академія складалася із нижчих або граматичних (інфіма, граматика і синтаксима) та вищих або гуманістичних (поетика, риторика, філософія та богослов'я) класів. "Фара" була лише підготовчим класом, однак до нього приймали осіб, які вміли вже читати і писати⁵³. За цим принципом Києво-Могилянська Академія нагадувала єзуїтські колегії⁵⁴. Перші граматичні класи мали на меті допомогти учням опанувати мови – латинську, грецьку та церковнослов'янську. Особливу увагу приділяли вивченню латинської мови. Латинська мова відкривала студентам доступ до пізнання античної культурної спадщини та сучасної їм європейської науки. Усі вищі науки, починаючи з поетики, викладали виключно латинською мовою⁵⁵. У Києво-Могилянській Академії, як і в Чернігівській колегії, латинську мову вивчали головним чином на підставі підручника іспанського єзуїта Мануеля Альвареза (1526-1582) "De institutione grammatica"⁵⁶. Студенти Києво-Могилянської Академії, подібно,

⁵⁰ Ісаєвич Я. Д. Українська культура в Середньовіччі і на світанку Нової доби // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 42.

⁵¹ Докладніше див.: Травкіна О. Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) // УІЖ. 2000. № 5. С. 70.

⁵² Хижняк З. Києво-Могилянская Академия. Киев, 1988. С. 184.

⁵³ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ, 1994. С. 77. Пор. Травкіна О. Чернігівський колегіум... С. 71.

⁵⁴ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 156-158.

⁵⁵ Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. Київ, 2003. С. 70.

⁵⁶ Там само. С. 70; Травкіна О. Чернігівський колегіум... С. 71.

як і в єзуїтських школах, були зобов'язані розмовляти латиною не лише під час занять із викладачами, а й поза заняттями – вдома чи в бурсі. Це правило було закріплене у Академічній інструкції 1734 р.⁵⁷

Після того, як студенти опанували мови, вони переходили на наступний етап навчання – до гуманітарних класів (поетики та риторики). Ці предмети були способом опанування знань словесності, літератури і красномовства. Поетика розглядалася як мистецтво укладення віршів. У цьому класі студентів знайомили із загальними правилами віршоскладання. Вивчали до 30 видів і жанрів поетичних творів класичного і середньовічного стилів. Найважливішими серед них були комедія, трагедія, трагікомедія, драма, а також буколічна, елегічна, ідилічна, дидактична, сатирична поезія. Натомість в класі риторики навчали укладати листи і промови, як звичайні, так і з приводу важливих подій. Студенти, які добре оволодівали ораторським мистецтвом, завжди були бажаними гостями різного роду урочистих подій⁵⁸.

Основні підручники з поетики та риторики були розроблені в Італії, звідки поширилися по всій Європі. На українські землі вони потрапили головним чином завдяки польським єзуїтським зразкам. Серед підручників італійських авторів, які користувалися особливою популярністю в українських навчальних закладах слід згадати "Про поетичне мистецтво" Марко Джіроломо Віди, "Поетика в семи книгах" Джуліо Скалігера, "Поетичні настанови" Якова Понтано. В середовищі Києво-Могилянської Академії користувалися значною популярністю також підручники з поетики і риторики польського єзуїта Мацея Казимира Сарбевського (1595-1640)⁵⁹. Без сумніву, професори Академії знали також твори античних авторів – "Поетику" і "Риторику" Ціцерона, а також "Науку поезії" Квінта Горація.

Кожен з професорів Києво-Могилянської Академії готував власний курс лекцій з поетики і риторики, які розроблялися на основі західноєвропейських зразків. Серед найраніших відомих зразків є курс риторики "Orator Mohileanus", прочитаний Йосифом Кононовичем-Горбацьким у 1635/1636 навчальному році, а також анонімний курс поетики "Liber artis poeticae anno domini 1637"⁶⁰.

Одним із найкращих зразків посібника із красномовства є "Наука албо способ зложеня казаня" Йоаникія Галятовського (1620-1688), яка була надрукована в 1659 р. як додаток до його циклу проповідей "Ключ розуміння". Автора прийнято вважати засновником барокової версії вітчизняної схоластичної проповіді, яка була досить близькою до західноєвропейських католицьких зразків, відходячи від давніх руських зразків. Щоб справити враження на читачів та переконати їх, автор використовує не лише твори Отців Церкви, а й оповідні елементи – апокрифічний матеріал, хроніки

⁵⁷ Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 70.

⁵⁸ Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. С. 84-85.

⁵⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 156.

⁶⁰ Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. С. 86; Наливайко Д. Київські поетики XVII – початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст. Київ, 1981. С. 167; Кречотень В. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI-XVIII ст. С. 118-154.

та проповіді сучасних йому проповідників⁶¹. Проповіді Йоаникія (Галятовського) побудовані за логічними схемами і містили чимало цитат античних та новітніх західно-європейських авторів⁶².

Після опанування гуманітарних наук студенти продовжували навчання у класі філософії. Навчання філософії у Києво-Могилянській Академії тривало два роки. Філософський курс складався із трьох основних частини: 1) філософія розумова (логіка), 2) філософія природна (фізика), 3) філософія божественна (метафізика). Основу більшості філософських курсів становило вчення Аристотеля. Водночас автори відкликалися також до кращих зразків філософії Середньовіччя, Ренесансу та Нового часу. Завдяки діяльності Академії відбулося становлення філософії на українських землях як самостійної сфери знання⁶³.

Серед провідних професорів Києво-Могилянської Академії, які розробляли філософську тематику слід згадати Інокентія Гізеля, Йоасафа Кроковського, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського.

Інокентій Гізель (бл. 1600-1683) був вихованцем Києво-Могилянської Академії. Згодом він продовжив навчання за кордоном. Після повернення викладав в Академії філософію. Протягом 1646-1656 рр. був ректором Академії. Він був автором курсу "Opus totius philosophia" ("Твір про всю філософію"), який був прочитаний у 1646/1647 н. р. Найбільше місця у цьому творі залишено для натурфілософії (фізиці). Він обстоював тезу про ненароджуваність і незнищуваність матерії, про однорідність земної і небесної матерії, про її постійну кількість у світі, про невіддільність форм від матерії. Рух розглядав переважно з якісного боку, характеризуючи його як форми руху природи, як різні зміни, що відбуваються в матеріальному світі⁶⁴.

У Києво-Могилянській Академії ґрунтовно викладали богослов'я. Уперше окремий клас богослов'я був відкритий у 1689/1690 навчальному році. Повний курс тривав спершу 4 роки, а з другої половини XVIII ст. – три. Великий вплив на викладання цього предмета в Академії мало вчення Томи Аквінського, Дунса Скотта, Альберта Великого⁶⁵. Великий вплив на підготовку богословських курсів мали твори єзуїтів Франсиска Суареза, Родріго Арріаґи, Роберто Белларміно та інших єзуїтських теологів. Використовували також підручник польського єзуїта Томаша Млодзяновського "Praelectiones Theologicae"⁶⁶.

Організаційна структура Києво-Могилянської Академії нагадувала структуру єзуїтських колегій. На чолі академії стояв ректор. На відміну від єзуїтських навчальних

⁶¹ Кметь І. Пресвятая Богородице, спаси нас! Образ Богородиці в українських апокрифах // Апологет. Богословський збірник Львівської Духовної академії. Львів, 2004. № 5. С. 4-8; Її ж. Образ Пресвятої Богородиці в українській бароковій гомілетичній традиції // Pamiętnik VIII Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki / Pod red. J. Łosowski. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. С. 85-97.

⁶² Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник / Авт. колектив: В. Горський, М. Ткачук, В. Нічик та ін. Київ, 2002. С.

⁶³ Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ, 1996. С. 70.

⁶⁴ Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 84.

⁶⁵ Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. С. 99-101; Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 87.

⁶⁶ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 157.

закладів, де ректора призначав генерал за поданням провінціала, у православному колегіумі ректора обирала спільнота. Ректору належала верховна влада в навчальному закладі. Його обов'язком був догляд за всіма справами колегіуму. Він затверджував всі навчальні плани і звіти викладачів, був верховним суддею над викладачами і студентами. Його обов'язком було двічі в тиждень відвідувати лекції викладачів⁶⁷.

Другою особою в Києво-Могилянській Академії був префект. Його призначав ректор. У Чернігівському колегіумі, де не було посади ректора, очолював навчальний заклад префект⁶⁸. В єзуїтів префекта призначав провінціал⁶⁹. Префект відповідав за навчальний процес. Він відвідував лекції, контролював поведінку студентів, дбав про їхній матеріальний рівень⁷⁰. Подібні обов'язки префекта вказує також "Ratio studiorum"⁷¹.

Подібність між єзуїтськими навчальними закладами та Києво-Могилянською Академією виявлялася також і в організації навчання⁷². При Могилянському навчальному закладі існували студентські самоврядні спільноти – конгрегації. Вони нагадували єзуїтські Марійські содаліції (конгрегації), які мали назви Непорочного Зачаття, Благовіщення, Стрітіння⁷³. Не випадково Велика Конгрегація була посвячена Благовіщенню Пресвятої Богородиці з відповідною церквою⁷⁴.

Найвиразнішою ілюстрацією застосування приписів "Ratio Studiorum" є діяльність викладачів та вихованців. Так, одним із найбільш знаних "з львівського контексту" в українських політичних колах єзуїтів був Анджей Гонцель-Мокрський (1598-1649) – учасник дипломатичних місій до гетьмана Б. Хмельницького⁷⁵. Він походив з Великопольщі. До Товариства Ісуса вступив у Кракові 1615 р. Навчався у Каліші та Кракові. Відомо, що у 1620-1622 рр. викладав синтаксис і поетику у Львівській школі, у 1622-1623 рр. – риторику в Луцьку. Згодом займав посади професора риторики (1627-1628) і теології (1633-1637) у Познані, філософії в Каліші (1629-1633), теології і біблійної екзегези у Віленській академії (1639-1641). У 1643 р. священник отримав призначення на високу посаду "проканцлера" Віленської академії. А. Гонцель-Мокрський служив як проповідник в Острозі (1644-1645) та Кракові (1645-1646), а також як проповідник короля Владислава IV. У 1646 р. з невідомих причин священник вийшов з ордену єзуїтів і перейшов до монастиря т. зв. божогробовців у Мехові, а згодом до монастиря регулярних каноніків у Тшемешні.

З історією Львова А. Мокрського пов'язують його стосунки з Богданом Хмельницьким. Відомо, що гетьман здобував освіту в єзуїтській школі. Ймовірно – саме у львівській, хоча, міг навчатися й у ярославській, як вказували деякі сучасники. Аргументуючи "львівську"

⁶⁷ Хижняк З. Києво-Могилянська Академія. С. 145; Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. С. 75.

⁶⁸ Травкіна О. Чернігівський колегіум... С. 89.

⁶⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 54.

⁷⁰ Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 58-59.

⁷¹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... С. 54.

⁷² Див. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 117-121.

⁷³ Uczniowie-Sodalisi gimnazjum jezuیتów w Brunsberdze (Braniewie) 1579-1623. Kraków, 1998. S. 9-10.

⁷⁴ Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. С. 126-127.

⁷⁵ Кметь В. Гонцель-Мокрський Анджей // Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: Літопис, 2007. С. 543-544.

версію навчання Б. Хмельницького, відомий український історик І. Крип'якевич звернув увагу на протекцію, якою користувалися львівські єзуїти у Станіслава Жолкевського. Саме завдяки його опіці з'явилися їхні місіонери у Жовкві, а школа у Львові змогла забезпечити розбудову приміщення. Михайло Хмельницький, який перебував на службі у Жолкевського, мав усі підстави скерувати сина на навчання до Львова. На жаль, перше десятиліття в історії львівської єзуїтської школи, відкритої 1608 р., недостатньо відображене у джерелах – не збереглися до нашого часу списки вихованців та викладачів. Відсутність інших джерел також ускладнює вивчення раннього періоду діяльності майбутнього гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького, зокрема років його навчання (приблизно до 1620 р.). Недостатньо відображена у джерелах і діяльність о. А. Гонцель-Мокрського, львівського викладача, який саме у такій якості, очевидно, й познайомився з молодим Хмельницьким. Уже в джерелах пізнішого часу Мокрський згаданий як професор, "під котрим Хмельницький учився поетики і риторики". У хроніці тшемшенського монастиря о. Мокрський звеличується як "князем милий і самому Богданові Хмельницькому, якого колись учив у школах львівської колегії".

Мабуть, не випадково екс-єзуїт опинився у Львові саме у 1648 р. У згаданій монастирській хроніці Мокрського названо королівським послом. Відомо, що ще до обрання на престол Ян Казимир докладав зусиль для налагодження стосунків з козацьким середовищем, скеровуючи туди своїх агентів. Очевидно, колишній наставник гетьмана мав схилити останнього до переговорів. 11 жовтня 1648 р. о. А. Гонцель-Мокрський як перший королівський парламентар відвідав козацький табір під Львовом. Як відомо з джерел, Хмельницький прийняв посла прихильно, а за одним із свідчень, після виконання дипломатичної місії, начебто навіть кланявся до ніг і дякував за науку. 12 жовтня священник разом з представництвом міста вдруге відвідав козацький табір. Переговори між воюючими сторонами були розпочаті і Мокрський навіть прийняв пропозицію гетьмана вирушити до Варшави, виконуючи його дипломатичне доручення.

Під Замостям Мокрський двічі (11 і 12 листопада) виконував обов'язки гетьманського посла, схиляючи міщан до порозуміння. 24 листопада датований звіт священника, який разом із Захарієм Хмельницьким та 40 особами козацького посольства прибув до Яна Казимира. На початку грудня Мокрський повіз відповідь Богдану Хмельницькому, але зустрітися з ним уже не зміг через швидкий відхід козацьких полків. Священник залишився у Львові, де, через хворобу, помер у францисканському монастирі Св. Хреста в січні 1649 р.

Як проповідник, о. А. Гонцель-Мокрський залишив низку опублікованих творів, зокрема надгробні промови-панегірики пам'яті вітебського воєводи Симеона Самуеля Сангушка (Вільно, 1639), равського воєводи Стефана Грудзинського (Ловіч, 1640) (примірник видання виявлений в одній з підшивок стародрукованих брошур у фонді Центрального державного історичного архіву України у Львові) та ін. Виклад збережених пам'яток авторства Мокрського засвідчує високий рівень його ерудиції. Серед цитованих ним творів бачимо тексти Святих Отців Церкви, античних авторів – Геродота, Ксенофонта, Менандра, Павсанія, Плутарха, Салюстія, Горація, Овідія, Светонія та ін. Проповідник добре володів не лише мистецтвом риторики, але виявляв і досить добру обізнаність у давній і сучасній йому історіографії – коментував твори хроністів Мацея Меховіти і Мацея Стрийковського. Досвід наставника, очевидно, багато у чому вплинув і на його вихованця. Сучасний історик давньої польської літератури Пьотр Борек від-

значив високий рівень володіння мистецтвом слова гетьмана Б. Хмельницького, який у своїй кореспонденції демонстрував знання чистої, "немакаронічної" мови та володіння стилістикою, що відіграло далеко не останню роль в успішності дипломатичної діяльності. Саме ці шкільні навички дозволили видатного українського політичного діяча вписати і в контекст розвитку т. зв. "старопольської" літератури⁷⁶.

Ще одним знаним єзуїтом був Ян Зухович (1602-1667), автор "Реляції" про події середини XVII ст. у Речі Посполитій та втрати Товариства Ісуса ("Relatio de caedibus patrum ac fratrum S.I. in provincia Poloniae a p. Ioanne Zuchowicz S.I. collecta A.D. 1665") – важливого джерела до історії Католицької церкви, міжконфесійних взаємовідносин, поширення мережі навчальних закладів ордену на українських землях та, зокрема, Львівського єзуїтського колегіуму⁷⁷. Ян Зухович – уродженець "руських земель" у складі Речі Посполитої (24.06.1602 (1604?)), 13 липня 1620 р. у Кракові вступив до ордену єзуїтів. У лютому 1638 р. він склав чернечі обіти ("professus quatuor votorum"). Упродовж двох років вивчав риторику, ще три роки філософію і чотири роки теологію. Згодом у різних школах ордену викладав граматику, поетику, риторику. Беручи активну участь у місіях на території України, Ян Зухович займав посади префекта шкіл у Кам'янці, Кракові, Києві. Два роки був суперіором у Ярославі (1636-1641), в Новгородку-Сіверському (1644-1646), Вінниці (1648-1652), ректором у Кам'янці-Подільському (1655-1657) і Вінниці, де згодом зайняв посаду віце-ректора (1665-1667), щоправда, на той час (після припинення діяльності резиденції через воєнні події) уже перебуваючи у Львові. Час регентства в Сандомирському конвікті (1652-1654) і прокураторство в Люблінському трибуналі доповнюють географію його мандрівок. Завершив свій життєвий шлях Я. Зухович у Львові 20.12.1667 р.

Саме львівський період діяльності Я. Зуховича ознаменувався появою його історичних текстів. У середині 60-х років XVII ст. священник отримав від провінціала завдання докладно вивчити становище єзуїтських монастирів та навчальних закладів для відновлення життєдіяльності осередків післявоєнних лихоліть. У 1665 р. на конгрегації провінції у Кракові священник представив свій звіт за період від 1648 р. Документ зберігався в архіві провінції до проголошення скасування ордену 1773 р. Згодом оригінальний текст потрапив до Римського Архіву Товариства Ісуса⁷⁸.

Категоричність та критерії оцінки подій, стиль викладу "Реляції" загалом добре контекстуалізуються не лише зі специфікою єзуїтської, але й загалом тогочасної польської шляхетської історіографії. Аналізуючи літописну спадщину відомих авторів XVII ст. Б. Зіморевича, Й. Єрлича, П. П'ясецького та ін., дослідники відзначають найхарактерніші тенденції викладу, які посилюються із наближенням чи контекстом козацького повстання та війни. Якщо зусилля козаків, спрямовані на боротьбу з турками і татарами у XVI – на початку XVII ст. ще "мали шанс", коли не на позитивну, то, принаймні, на достатньо коректну оцінку, то бачення козацтва з перспективи подій середини XVII ст.

⁷⁶ Borek P. O listach Bohdana Chmielnickiego // Eiusdem. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. Kraków, 2002. S. 161-210.

⁷⁷ Кметь В. Зухович Ян // Енциклопедія Львова. Т. 2 / За ред. А. Козицького. Львів: Літопис [в друці].

⁷⁸ Zuchowicz J. SI Relatio de caedibus patrum ac fratrum SI in provincia Poloniae (1648-1665) // Archivum Historicum Societatis Iesu. Roma, 1960. Vol. XIX. P. 329-380.

залишалася суттєво іншою. Щоправда, на сторінках "Реляції" знайшли відображення й не коментовані автором випадки міжнаціонального та міжконфесійного взаєморозуміння, наприклад, в епізодах, у яких козаки чи православні священники надають допомогу та рятують життя переслідуваним єзуїтам.

Свідчення про викладачів та духівників, які служили у Львові можна знайти в багатьох розділах (у зв'язку з інтенсивною ротацією кадрів у структурах ордену). Наприклад, Станіслав Смялкович, згаданий у Зуховича як керівник Київської колегії у роки національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, у 1631-1635 рр. був львівським ректором. Таким чином, твір Я. Зуховича є унікальною нарративною пам'яткою, яка містить важливі свідчення для вивчення історії львівського церковного і освітнього середовища середини XVII ст., рівня заангажованості львівських єзуїтів у політичні справи. Цінності праці надає і використання автором свідчень та спогадів безпосередніх учасників подій.

Середина 60 рр. була важливим етапом формування традицій єзуїтської історіографії у Львові. Так, у 1666 р. Я. Зухович саме тут підготував ще одну історичну працю – розширену довідку про Київську колегію⁷⁹. У цей же час (60-ті рр.) ректор Мацей Велевич завершив роботу над першою частиною "Історії Львівської колегії".

Одним із найвідоміших барокових проповідників у Речі Посполитій був Александр Лоренцович (1605-1675), ректор Львівської колегії⁸⁰. Він народився у Львові в патриціанській родині в лютому 1605 р. (за іншими джерелами – у січні 1609). До ордену вступив у Кракові 1626 р. Навчався у Каліші (філософія, 1629-1632) і в Познані (теологія, 1632-1636). Висвячений у Познані 1634 р. Упродовж життя займав цілу низку важливих і відповідальних посад у навчальних закладах ордену. Так, у 1638-1639 рр. викладав риторику, а у 1639-1640 рр. математику у Львівській колегії. Згодом займав посаду ректора Львівської (1656-1659, 1672-1674) та Ярославської (1661-1664) шкіл. У 1668-1671 рр. був провінціалом польським, забезпечуючи, як прокуратор, процес беатифікації Станіслава Костки. Окрім того, близько 15 років життя А. Лоренцович присвятив проповідницькій діяльності. Саме у такій якості священник служив у Кракові (1640-1643), Острозі (1643-1644), Торуні (1644-1646), Львові (1646-1654).

Під час турецько-татарської облоги Львова 1672 р. ректор А. Лоренцович активно співпрацював з бурмістром і райцями, докладаючи зусиль для зміцнення бойового духу львів'ян. Він забезпечив збір 63 гривень срібла викупу від колегії, а після знищення татарами земель, що належали львівським єзуїтам, збирав пожертви інших колегій та домів на утримання школи і монастиря. Можливо, унаслідок перенесених хвилювань, священник захворів і навіть був паралізований. Незважаючи на це, продовжував активно працювати, готуючи до друку збірник святкових проповідей. З цією метою для єзуїтської друкарні були придбані нові шрифти. Але завершити задум А. Лоренцович не встиг – у Велику п'ятницю 1675 р. зазнав другого удару паралічу, який і спричинив смерть священника 15 квітня. Урочистий похорон відбувся коштом міста.

Першу друковану працю А. Лоренцович підготував і видав у Львові у 1640 р. – "Centuria emeritae virtutis". Це був ювілейний віршований панегірик на пошану

⁷⁹ ЦДАЛ, ф. 140, оп. 1, спр. 126, арк. 1-3.

⁸⁰ Кметь В. Лоренцович Александр // Енциклопедія Львова. Т. 2 / За ред. А. Козицького. Львів: Літопис [в друці].

96 єзуїтів, які прославили орден за перше століття його історії. Книжка з'явилася під іменем Яна Юліуша Лоренцовича, батька священника – окремі примірники, збережені до сьогодні, містять запис про справжнього автора. У 1668 р. Лоренцович присвятив панегірик "Vaticinium regale" коронації Михайла Вишневецького. У 1670 р. в Каліші були надруковані його "Проповіді поховальні", відредаговані таким чином, щоб не містили згадок про час, місце їх виголошення, а також самих покійних адресатів. Рідному містові присвятив священник двотомник проповідей на неділі цілого року (Каліш, 1670). Тексти проповідей відзначаються багатою мовою, простотою, часто політичною чи соціальною актуальністю. Так, наприклад, львів'ян проповідник застерігав від пихи, у Любліні піддавав критиці несправедливість та продажність судів, на похоронах за-суджував вибрики шляхти. Відзначаючи вільну від макаронізмів та штучності мову Лоренцовича, дослідники гомілетики та духовної літератури закидають автору не завжди виправдану з богословської точки зору барокову схильність до спрощення фрагментів Святого Письма, зловживання декларацією власної ерудованості.

Ректором Львівської колегії був також Мацей Велевич (1607-1665)⁸¹. Він походив з Великопольщі, до ордену вступив у 1629 р. у Кракові. Служіння розпочав як "двірський" місіонер Чарторійських у 1642 р. Згодом викладав моральну теологію в Луцьку, займав посаду префекта (1647-1648). У 1649-1650 рр. виконував обов'язки прокуратора спірних справ провінції в Любліні. Великий педагогічний, адміністративний та місійний досвід М. Велевича дозволив йому отримати призначення на посаду ректора єзуїтських шкіл у Кросні (1653-1657) та Ярославі (1657-1661). У 1662-1665 рр. займав посаду ректора Львівської єзуїтської колегії. Помер у Львові. Окрім реалізації широко-масштабної перебудови шкільного комплексу (зберігся план будівель колегії 1664 р.), Велевич відомий як автор "Історії Львівської колегії" – першої частини хроніки (від 1584 р.), продовженої згодом його наступниками (до 1773 р.).

Хроніки є одним з найважливіших джерел до історії єзуїтських осередків. Вони велися під безпосередньою опікою ректорів колегій та шкіл чи суперіорів резиденцій впродовж усієї їхньої діяльності. Обов'язкове написання "історій" було введено генералом Франческо Борджіа 1568 р. Згідно з ординацією генерала ордену Клавдіо Аквавіві (1543-1615), у кожному осередку провінціал був зобов'язаний призначити священника для укладення хроніки. Така праця переписувалася у трьох примірниках, які відсилалися що три роки до провінціала. Один залишався в архіві провінції, а два інші передавали на зберігання до генерала ордену. Під час кожної візитації колегіуму провінціал особисто або його секретар вичитував хроніку і затверджував, дописуючи іноді свої примітки чи зауваження. У 1616 р. генерал Мутіо Вітеллескі уклав докладний перелік обов'язкових для висвітлення у хроніці питань – обставини заснування осередку, зазначення фундаторів, перелік самих єзуїтів і т. п. Належним чином єзуїтські хроніки на теренах Речі Посполитої велися лише з 1667 р.

Мацей Велевич став першим відомим істориком-хроністом Львівської колегії, відобразивши у своїй частині головні етапи історії осередку (місії, резиденції та колегії) від 1584 р. до 60-х рр. XVII ст. Автор докладно описав початки єзуїтської місії у Львові, урочистості відкриття резиденції у вересні 1590 р. (інавгураційні святкування тривали

⁸¹ Кметь В. Велевич Мацей // Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: Літопис, 2007. С. 340.

впродовж тижня, і з цієї нагоди єзуїтів вітав своїм віршем львівський радник і поет Шимон Шимонович), перші кроки, пов'язані із організацією шкільництва. У хроніці знайшли відображення різні аспекти історії єзуїтів у Львові – конфлікти з магістратом, єврейською громадою міста (контекст закладення костелу), налагодження стосунків з місцевим латинським духовенством (передусім кафедральним), не дуже охочим до співпраці з новим динамічним "конкурентом". У хроніці віднотовані фундації, надання, здійснені шляхтою та міщанами для будівництва колегії і костелу. "Історія" М. Велевича є унікальним джерелом до вивчення головних етапів розвитку єзуїтської школи – тут відзначені викладачі, дати введення нових курсів та предметів, етапи перебудови приміщень навчального закладу та ін. Незважаючи на гостроту проблеми, в офіційній хроніці майже не відображене питання надання колегії статусу академії (1661 р.). Очевидно, гостра полеміка на сеймах ("брошурна війна"), категорична позиція Краківського університету та Замойської академії, обережна політика Апостольського престолу змушували і духовенство ордену рахуватися з кон'юнктурою.

Оригінал "Історії" зберігається в Національній бібліотеці у Відні, у Центральному державному історичному архіві України у Львові доступна фотокопія (негатив) документа. Найдавніший період історії єзуїтів у Львові був відтворений, ймовірно, на підставі записів, які вели раніше. Окремі вказівки на це можна вбачати як у низці нагадувань з Риму про необхідність впорядкування "історій", так і в свідченнях хронік інших колегіумів. Так в історії дому професів у Кракові о. Яна Велевіцького (†1639) містяться поклики на "історію Львівської колегії" задовго до появи праці Велевича. Якщо частина, написана о. М. Велевичем є достатньо цілісним та стилістично одноманітним текстом, то наступні записи велися не завжди регулярно, містили надзвичайно різноманітну найважливішу інформацію з життя колегіуму, фіксуючи часом і брак останньої ("nihil dante, quod ad Historiam accipere possit"). Порівнюючи різні хроніки колегій та домів, дослідник історії ордену в Польщі о. С. Заленський відзначав "меншу" історичну вартість праці Велевича, більше зосередженої на питаннях внутрішньої історії єзуїтів і меншою мірою на питаннях історії суспільної.

Поруч із творами о. Я. Зуховича "Історія" М. Велевича знаменувала новий етап у розвитку єзуїтської історіографії у Речі Посполитій, судження та оцінки якої спиралися на досвід воєнних років середини XVII ст. – передусім національно-визвольної війни під проводом гетьмана Б. Хмельницького і т. зв. шведського потопу.

Одним із найактивніших місіонерів на Близькому Сході був Тадеуш Ян (Юда) Крусінський (1675-1757)⁸². Він походив з Куявії, до ордену вступив у Кракові у 1691 р., висвячений 1703 р. Після завершення навчання у 1705 р. вирушив як місіонер до Азербайджану, згодом подорожував по Близькому Сході, займався лікарською практикою. У 1712 р. прибув до Польщі, намагаючись заохотити короля до активнішої дипломатії у Персії, але вже 1714 р. поїхав туди сам і зміг домогтися у шаха прав на відібраний раніше місійний дім у Єрвані.

Від 1720 р. Т.-Я. Крусінський виконував обов'язки прокуратора ісфаганського єпископа для захисту католицької місії в Персії. Успішність діяльності місіонера-дипломата підтвердили 6 декретів шаха (1721) з підтвердженням прав місіонерів.

⁸² Кметь В. Крусінський Тадеуш-Ян // Енциклопедія Львова. Т. 2 / За ред. А. Козицького. Львів: Літопис [в друці].

У 1726 р. священник здійснив тривалу подорож до Туреччини, Франції, Риму. Повертаючись до Персії у 1727 р. через воєнні дії на Сході та стан здоров'я, він змінив свої плани і повернувся, як виявилось остаточно, до Речі Посполитої. За деякими свідченнями, Крусінський ще раз виїжджав до Персії 1740 р., але не виявивши й сліду від польської місії, знову повернувся.

Від того часу Т.-Я. Крусінський займав різні посади у місцевих єзуїтських осередках: упродовж 1728-1731 рр. керував конвіктом у Кам'янці Подільському; у 1731-1732 – заступник ректора в Ярославі; у 1732-1733 – префект у Кросні; у 1736-1741 – заступник ректора і розпорядник маєтків в Острозі; згодом – “духовний дому” у Ярославі (1741-1742), Бересті (1742-1747) та Кам'янці Подільському (1747-1757). Окрім того, як “двірський” місіонер Т.-Я. Крусінський служив у Юзефа Мнішха (1733-1734) та гошчинського старости Адама Тарла (1748). Помер 22 липня 1757 р. біля Кам'янця Подільського.

Як місіонер-сходознавець, Т.-Я. Крусінський зібрав і врятував від знищення низку турецьких рукописів та стародруків, які 1748 р. особисто передав Бібліотеці Залуських у Варшаві. Перу священника належить низка праць, які відобразили різні аспекти його багатого місіонерського досвіду – від мистецтва споживання турецької кави (уже після його смерті у Варшаві була опублікована нововиявлена “Прагматографія, тобто спосіб належного уживання турецької кави”) до нарисів історії дипломатичних взаємовідносин у першій половині XVIII ст.

Головні переклади, спогади та дослідження автора про дипломатичну діяльність були опубліковані у Львові. Так, 1728 р. у Парижі місіонер підготував “*Relatio de mutationibus Regni Persarum*” (“Реляція про зміни у королівстві персів”). 1734 р. в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму було опубліковано латинськомовний переклад Крусінського з турецької мови книги Дуррі Ефенді про посольство від султана до шаха (*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam. Seu legationis a Fulgida Porta ad Sophorum regem Szah Sultan Hussein anno 1720 expeditae autentica relatio quam redux e Perside legatus Durri Effendi Turcarum imperatori Achmet III in scripto consignavit...*). Як видно із назви, до видання увійшла також праця самого Крусінського про посольства Речі Посполитої до Персії, додатки з документами. Дослідник історії єзуїтського ордену в Польщі о. С. Заленський, не вказуючи джерела інформації, вважав, що це була вже друга публікація матеріалів, бо перше видання мало з'явитися 1733 р.

1740 р. книга була перевидана із змінами у порядку розміщення включених частин та змістовим розширенням. Так, до нового видання увійшла суттєво поширена версія “Реляції про зміни у Персії”, а також опис військових дій у Персії 1711-1728 рр. під назвою “*Tragica vertentis belli Persici historia per reperitas clades ab 1711-1728 continuata*”. В окремих примірниках саме цю частину опубліковано першою, що й зумовило появу різних назв цього стародруку у каталогах та реєстрах. Докладний бібліографічний опис книг містять каталоги видань К. Естрайхера та Я. Запаса і Я. Ісаєвича. Примірники видання збереглися у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

С. Заленський у своєму дослідженні згадував також про львівське видання “*Analectae do tragiczneji historyi wojny perskiej*” 1755 р., яке Т.-Я. Крусінський побудував на основі переосмислених спогадів про активну місіонерську та дипломатичну діяльність.

Таким чином, лише історія Львівського колегіуму дозволяє висвітлити широку палітру культурно-освітніх взаємозв'язків, що формувалися у контексті розвитку широкої гуманістичної програми "Ratio Studiorum". Перелік видатних постатей епохи можна далеко продовжити – як викладачами, так і вихованцями нового інтелектуального середовища, до якого входили і духовні, і політичні діячі цілком європейського рівня, при чому часто навіть відмінних політичних уподобань – наприклад, митрополит Феофан (Прокопович), гетьман Іван Мазепа та ін. Універсалізм єзуїтського просвітництва забезпечував достатньо виразні переваги виховної системи, сприяючи можливості швидкої та ефективної адаптації учнів у різних соціальних умовах. Тому й цілком сучасно виглядав би і в сьогоденні Василь Григорович-Барський, який у 1723 р. спокійно зміг, випереджуючи т. зв. Болонський процес, після православної Києво-Могилянської Академії продовжити навчання у Львівському колегіумі⁸³. Тому й для істориків та освітян сучасності "Ratio" складає непересічну цінність та предмет дослідження.

⁸³ Кметь В. Григорович-Барський Василь // Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів: Літопис, 2007. С. 576-578.